

شناخت و تحلیل نقش پرنده در گلدوزی سیستان

مهدیه شیرازی

کارشناسی ارشد، هنر اسلامی، زابل، سیستان و بلوچستان

نویسنده مسئول:

مهدیه شیرازی

چکیده

گلدوزی یکی از دوختهای، زیبا و منحصر بفرد سیستان است. گلدوزی در مجموعه‌ی رودوزی‌های سیستان قرار می‌گیرد؛ که تزیینی برای روکش‌های منازل مانند روتختی، رورختی، طاقچه و غیره در نظر گرفته شده است. سیستان دارای مجموعه‌ی غنی از رودوزی‌ها است؛ که دارای تنوع بالایی از نظر طرح و کاربرد هستند. این دوختهای تزیینی جزیی از وظایف هر دختر یا مادری بوده تا برای جهاز یا فرزندان خود تهیه کنند. نقوش گلدوزی سیستان دارای دسته‌بندی نقش گل، پرنده، حیوان و انسان، اینه و چند نقش فرعی هستند. این دوخت با سوزن و نخ بر روی پارچه‌های نخی دوخته-می‌شود. نخ ابریشمی و پشمی مناسب‌ترین نخ برای دوخت این هنر تزیینی بومی است. نگارنده با دیدن تنوع این نقوش بر آن شد تا با دسته‌بندی به بررسی، ثبت و نگاشتن درباره‌ی این هنر سنتی بومی بپردازد تا بتواند ویژگی‌های نقش پرنده در گلدوزی سیستان را بیان و ثبت کند و به پرسش نقوش پرنده‌ی گلدوزی سیستان دارای چه ویژگی‌هایی هستند؟ پاسخ دهد. این نقوش که در نگاه اول مانند هم به نظر می‌رسند، دارای تنوع بسیاری هستند. که در ادامه این تنوع و ویژگی‌های آن بیان شده است. هدف انجام این پژوهش بررسی تنوع نقوش پرنده‌ی گلدوزی سیستان است. با توجه با اینکه این نقوش ناب بوده و مختص منطقه‌ی سیستان هستند؛ این هنر بومی را در ردیف هنرهای بی‌مانند ایران قرار می‌دهد. نقوش در میان اهالی سیستان نسل به نسل از مادر به دختر منتقل شده است. نگارنده بر آن شد تا به ثبت این هنر تزیینی بومی سیستان بپردازد. تصاویر پژوهش پیش‌رو توسط نگارنده و با رجوع به منازل اهالی یکی از روستا^۱‌های سیستان صورت گرفته است. این پژوهش به روش توصیفی- تحلیلی صورت گرفته است.

کلمات کلیدی: رودوزی‌های سیستان، گلدوزی سیستان، نقش پرنده در گلدوزی سیستان.

مقدمه

سیستان شهری با پیشینه‌ی بسیار در هنر در جنوب شرق ایران قرار دارد. این شهر دارای پیشینه‌ی تاریخی چون شهر سوخته و کوه خواجه است. در شهر سوخته نمونه پارچه‌های بافته شده یافت شده چه بسا پارچه‌های منقوش در این شهر وجود داشته که دیگر اثری از آن‌ها باقی نمانده است. در نقاشی‌های کوه خواجهی زابل که در دوره‌های هخامنشی، اشکانی و ساسانی ساخته و موردن استفاده بوده، افراد لباس‌های منقوش دارند. نقوش پارچه‌ها احتمال وجود روذوزی بر روی لباس‌ها را بالا می‌برد. مشهورترین هنر سیستان قالی سیستان است که در موزه‌های ایران و جهان، نگهداری می‌شود. قالی با پیشینه و طرح و رنگ مختص خود است. از ورود سکاهای تا الان این هنر خاص منطقه‌ی سیستان بوده و آوازه‌ی برای خود بدست آورده است. سایر محصولات ه سیستان از نظرها پنهان مانده است. از گلیم سیستان تقریباً در هیج منبعی یاد نشده است. این فرشینه‌ی بومی که دارای زیرمجموعه‌های شال، سفره‌ی نان، سفره‌ی آرد و جوال^{۱۱۱} است؛ یکی از بزرگ‌ترین گلیم‌ها از نظر اندازه و متنوع‌ترین در ایران است. درباره‌ی شالتوك، شالتیک یا لته‌ای فرشینه‌ی دیگر بومی سیستان که مصدق دیگری در هیچ‌جا ایران و جهان ندارد نیز صحبتی نشده است. روذوزی‌های سیستان نیز از نظر پژوهش‌گران پنهان مانده‌اند. این هنر تزیینی بومی که در زندگی مردم جایگاه خاصی دارد. به هر گونه دوخت بر روی پارچه که جنبه‌ی تزیینی دارد؛ روذوزی گفته می‌شود. روذوزی‌های سیستان دارای تنوع بالای از نظر نوع دوخت و کاربرد هستند. بهعلت آلی بودن مواد ساخته‌شده‌ی روذوزی‌ها در گذشته‌های دور مورده در دست نیست؛ تا بتوان پیشینه‌ای برای این هنر ذکر کرد. تنها تعدادی معدودی در منازل مادربرزگ‌ها دیده‌می‌شود. خومک-دوزی نمونه‌ی قابل ذکر قدیمی این هنر تزیینی بومی است؛ خومک‌دوزی نوعی دوخت از گذشته‌های دور که سیستان بر سر راه ابریشم قرار داشته تا به حال باقی‌مانده است. خومک‌دوزی همینک احیا شده است. سرمه‌دوزی نیز احیا شده؛ این روذوزی‌ها ولی دیگر کاربرد قبل را ندارد و نیاز به احیای جدی، حمایت مسئولین، تولید انبو و آموزش عمومی دارند. تعدادی از روذوزی‌ها منسخ شده‌اند و دیگر بافته‌نمی‌شوند. تصاویری از این روذوزی‌ها موجود است که تنها باقی‌مانده‌های این هنر سنتی هستند. گلدوزی سیستان هنری ناشناخته است. در هیچ منبعی نامی از این هنر نیامده است. گلدوزی سیستان هنری تزیینی که با نخ - رنگی ابریشمی و پشمی و سوزن دوخته‌می‌شود. نقوش این دوخت تزیینی انتزاعی بوده و از پرندگان، حیوانات، گل‌های پیرامون الهام گرفته‌اند. در هر نقش ویژگی شناختی هر پرنده بکار رفته تا قابل شناسایی باشد. رنگ‌ها کاملاً ذهنی اند و نشان از تنوع رنگ‌پرها دارند.

این دوخت بر روی پارچه‌ای که به عنوان روکش قرار دارند دوخته‌می‌شود. این گلدوزی به صورت یادگاری تا چند سال قبل از مادر به فرزندان به صورت جهیزیه و ارث می‌رسید. نگارنده با حضور در منازل افراد سنتی که این هنر بومی را داشتند از نقوش عکس‌برداری کرده و در مجموعه‌ی خوی گذاشته‌است. با رویت تعداد بسیاری از این پارچه‌های نقوش دسته‌بندی شده و به دسته‌های گل‌ها، پرندگان، حیوانات، انسان و ابنیه و اشیا تقسیم شد. در مرحله‌ی بعد هر نقش که تنوع بالایی داشت نیز به دسته‌هایی تقسیم شد. دسته‌ی گل‌ها متنوع‌ترین دسته‌های گلدوزی سیستان است. این نقش شامل: گل‌ریسه، تک‌گل، بوته‌ی گل، گل‌دایره‌ای و گل و گلدان است. دسته‌ی پرندگان که زیرمجموعه‌های طاووس، هدهد، مرغابی، چکاوک، خروس و غیره تقسیم-می‌شود. با دیدن تنوع نقوش هر دسته نگارنده بر آن شد تا به بررسی و ثبت نقوش هر دسته بپردازد. پژوهش درباره‌ی گلدوزی سیستان برای اولین بار و توسط نگارنده صورت گرفته است. گلدوزی‌های مورد استفاده در پژوهش تنها نمونه‌ی کوچکی از تنوع نقوش گلدوزی سیستان است. چه بسا از پرندگان، حیوانات، گل‌ها و نقوش بیشتر استفاده شده باشد که از نظر نگارنده پنهان مانده باشد. این پژوهش شامل سه بخش روذوزی‌های سیستان، گلدوزی سیستان و نقش پرنده در گلدوزی سیستان است. در قسمت روذوزی به توضیح درباره‌ی چند تزیین سیستانی پرداخته شده است. شباهت‌ها و تفاوت‌های کلی بیان شده است. در قسمت گلدوزی توضیحی درباره‌ی گلدوزی، نقوش و مواد اولیه‌ی آن داده شده است. در قسمت نهایی مبحث نقش پرنده؛ که به توضیح درباره‌ی پرنده‌های متنوع این گلدوزی بومی پرداخته است. که شامل طاووس، هدهد، خروس، بوقلمو وغیره است.

روذوزی‌های سیستان

روذوزی: در ابتدا به توضیح درباره‌ی روذوزی پرداخته شود. به کلیه‌ی دوخت‌های بر روی پارچه روذوزی گفته می‌شود. این دوخت‌ها شامل سیه‌دوزی، خومک‌دوزی، سرمده‌دوزی، تورذوزی، گلدوزی و غیره است. این روذوزی‌ها توسط دختران جوان و برای جهیزیه‌ی شان انجام شده است. هر روذوزی کاربرد مختص خود را دارد. در هر خانه‌ی سیستانی تعدادی این روذوزی‌ها وجود داشته است. سوزن و نخ مواد اصلی این دوخت سنتی بومی هستند. سوزن مورد استفاده در گلدوزی سیستان سوزن معمولی دوخت است. نخ مورد استفاده در گلدوزی سیستان از دو جنس پشمی و ابریشمی است. هر دوخت ویژگی‌هایی دارد که باعث تمایز از سایر دوخت‌ها می‌شود. هر دوخت نقوش مختص خود را دارد که متناسب با کاربرد آن است. در خومک‌دوزی، گلدوزی،

سیه‌دوزی مواد اولیه نخ و سوزن بر روی پارچه‌ی سفید هستند؛ تفاوت در رنگ و جنس نخ‌هاست در خومک‌دوزی از ابریشم خام استفاده می‌شود. ابریشم خام به ابریشم بدون رنگ بافت‌هایی شود. سیه‌دوزی نخ سیاه و گلدوزی نخ رنگین دارند. در سرمه‌دوزی از نوار استفاده می‌شود. این نوار رنگی با دستگاه سنتی سیستانی بافت‌هایی شود. توردوزی همان دوخت خومک‌دوزی، سیه‌دوزی و گلدوزی را دارد؛ تفاوت در زمینه و نخ کش شدن آن است. دوخت کیسه که تفاوت بارز آن زمینه‌ی مُشَبَّک است. نقوش هندسی با نخ رنگی پشمی بر روی کیسه دوخت‌هایی شوند. در ادامه به توضیح هر رودوزی سیستان پرداخته شده است.

۱- **توردوزی^۶ سیستان:** این دوخت با نخ کش کردن پارچه همراه است. ابتدا طرح را بر روی پارچه منتقل کرده، نقاطی

که باید خالی شود مشخص شده و نخ کش می‌شوند؛ پس از خالی شدن جای نقوش آن‌ها را مطابق طرح با رنگ مناسب می‌دوختند. این هتر دیگر منسوخ شده و تنها تعداد محدودی توردوزی در منازل افراد قدیمی باقی مانده است. در استان اصفهان نوعی دوخت به نام سکمده‌دوزی انجام می‌شود این دوخت از خانواده‌ی توردوزی سیستان است.

۲- **خومک‌دوزی^۷ سیستان:** به نقوش دوخته شده با نخ ابریشم خام بر روی پارچه سفید خومک‌دوزی گفته می‌شود.

به ابریشم رنگ نشده، ابریشم خام، به گویش سیستانی خومک گفته می‌شود. وجود درختان توت در سیستان می‌تواند نشان از پیشینه‌ی وجود این دوخت در میان اهالی سیستان باشد. پیله‌های کرم ابریشم بر درختان توت رشد کرده و به دست اهالی تبدیل به نخ می‌شوند. این نخ بدون رنگ و سفید مورد استفاده‌ی اهالی بوده است. کاربردهای این رودوزی در جانماز، کلاه، یقه‌ی لباس مردان و غیره بوده است.

(تصویر۲): جانماز خومک‌دوزی سیستانی

۳- **سرمه‌دوزی^۸ سیستان:** سرمه یک نوع نوار مورد استفاده در لباس مردم سیستان است. نوارها با دستگاه ساده‌ی سیستانی بافت‌هایی شوند. نقوش رایج در این نوار به دو دسته‌ی زیگزاگ و مثلثی تقسیم می‌شوند. زمینه‌ی نوار به یکی از دو رنگ نوار است. نخ‌های چله نخ‌های پشمی هستند. نقوش با نخ‌های مخالف زمینه اجزا می‌شوند. نخ پود دور ابزاری پیچیده شده و با حرکت دست بافت‌هایی شود. این هتر توسط مردم احیا شده اما استقبال چندانی صورت نگرفته است. سرمه‌ی سیستان متمایز از سرمه‌ی اصفهان است. در سرمه‌ی سیستان از نوار پارچه‌ای دستباف استفاده می‌شود در حالی که سرمه‌ی اصفهان مفتول‌های توخالی فلزی هستند که جنس‌ها و رنگ‌های متنوعی دارند.

۴- **سیه‌دوزی :** به نقوش ایجاد شده با نخ سیاه، سیه‌دوزی گفته می‌شود. این نقوش بیشترین کاربرد را بر روی لباس زنانه داشتند.

(تصویر ۳): لباس با نوار سرمه سیستان

(تصویر ۴): دستبند سیه‌دوزی شده‌ی سیستانی

۵- دوخت کیسه: یکی از روکارهای منسوج شده‌ی سیستان دوخت کیسه است. این دوخت نقوش خاص خود را داشته و دیگر دوخته نمی‌شود. دوختی شبیه این دوخت در فهرست صنایع دستی ایران دیده نشده است؛ این مهم این دوخت تزیینی و سنتی را منحصر به فرد و مختص سیستان کرده است.

(تصویر ۵): دوخت کیسه در سیستان

گلدوزی سیستان

درباره‌ی پیشینه‌ی گلدوزی و تزیین لباس همین بس که در نقش بر جسته‌ی ساسانی طاق بستان نقوش البسه به وضوح نمایان است همچنین در دوره‌ی اشکانی تعدادی تصویر از شاهان باقی مانده؛ نمونه‌ی آن نقاشی‌های کاخ کوه خواجهی سیستان است که لباس‌های منقوش دیده‌می‌شود. بافت منقوش و روکارهای نوع تزیین لباسی است که برای این لباس‌ها می‌توان در نظر گرفت. تعدادی از این روکارهای قدیمی در موزه‌های سراسر دنیا قرار دارند که به عنوان هدایا به پادشاهان داده شده‌است. دوره‌ی ساسانی دوره‌ی لباس امیران با تزیینات بسیار است. گلدوزی نیز یکی از تزیینات البسه‌ی شاهان این دوره است. در دوره‌ی اسلامی با توجه به نگاره‌های باقی مانده نقش لباس‌ها وجود روکارهای را اثبات می‌کنند. روکارهای زیرمجموعه‌های بسیاری مانند: دوخت انواع نوارها، اشکال فلزی، مروارید و غیره است. مبحوثی که همینک درباره‌ی آن صحبت می‌شود. نوعی دوخت نقوش با نخ و سوزن؛ بدون هر نوع تزیین دیگر است. نقوش این تزیین سنتی انتزاعی و ذهنی هستند. برای گلدوزی از هیچ‌گونه

دار^{vii} استفاده نشده است. گلدوزی سیستان نوعی تزیین پارچه با نخ های رنگی، نقوش انتزاعی گل ها پرندگان، حیوانات و غیره است. گلدوزی سیستان بر روی پارچه ها با کاربرد روکش، کمر بالشتی، بادیزن و غیره دوخته شده است.

۱- نقوش گلدوزی سیستان

نقوش مورد استفاده در گلدوزی سیستان نسل به نسل از مادر به دختر منتقل شده است. نقوش با مداد توسط جوان ترها برروی پارچه کشیده می شدند و توسط افرادی با تجربه دوخته می شدند. نقوش از نقوش دوخته های قدیمی عیناً تکرار شده یا الهام گرفته شده است. گل های این نقوش در منطقه وجود داشته اند و در مواردی هنوز وجود دارند. پرندگان مورد استفاده در گلدوزی سیستان بومی منطقه بوده یا از پرندگان مهاجر هستند. ویژگی مشترک میان نقوش گلدوزی سیستان توپر بودن دوخت آن هاست. با توجه به نمونه های درا ختیار نگارنده فراوانی نقوش گلدوزی سیستان به این شرح هستند:

- نقش گل ها

نقوش شامل گل ها که دارای تنوع بسیار و زیرمجموعه هی گلدان، شاخه گل، بوته گل و گل گرد است. گلدان ها منقوش بوده و از نظر شکل، زاویه دارای تنوع بالایی هستند. گل ها دارای ساقه های سبز و قهوه ای که فصل ها را نشان می دهند. نقش گل ها واقعی بوده و در رنگ های زیبا دوخته شده اند. گل ها نقش اصلی در گلدوزی سیستان را بر عهده دارند. این نقوش توپر هستند.

- نقش پرندگان

نقش پرندگان نسبت به نقش گل ها تنوع کمتری دارند. نقش پرندگان شامل چند دسته محدود نقش نقش طاووس، نقش هدهد یا شانه به سر، نقش چکاوک، نقش طوطی، نقش مرغابی و چند نقش دیگر است.

- نقش حیوانات

نقش حیوانات نسبت به نقش پرندگان از تنوع کمتری برخوردارند و از چند عدد تجاوز نمی کنند. نقش شتر، نقش خرس، نقش لاماسو و نقش بُز از حیوانات مورد استفاده در گلدوزی سیستان هستند. احتمالاً تعدادی از حیوانات مورد استفاده در گلدوزی سیستان در منطقه زندگی می کردند.

- نقش بنا

در میان گلدوزی های مشاهده شده نقش یک مسجد مشاهده گردید. نقش مسجد تنها بنای مشاهده شده بر گلدوزی سیستان است.

- نقش انسان

تصویر انسان نیز در گلدوزی سیستان یافت شد از جمله یک ساربان و یک دختر را می توان نام برد.

- نقش اشیا

در گلدوزی سیستان نقش یک شمعدان، شمع، ماه و ستاره کشیده شده است.

۲- مواد اولیه گلدوزی سیستان

نخ، سوزن و پارچه مواد اولیه مورد استفاده در گلدوزی سیستان هستند. سوزن معمولی مناسب برای این دوخت است. نخ ابریشمی و نخ پشمی نخ مورد استفاده در این رودوزی سیستان است. نخ های ابریشمی نقوش را ظریف اجرا می کند. نخ پشمی نیز نقش را برجسته می کند. بسته به سلیقه های بافتده از هر دو نوع نخ استفاده می شود. پارچه های نخی سفید مناسب ترین زمینه برای گلدوزی سیستان است. رنگ سفید باعث جلوه بیشتر نقش می شود.

(تصویر ۶) : نمونه نخ ابریشمی بگلدوزی سیستان این نخ قدمت سی ساله دارد

-۳- مراحل انجام گلدوزی سیستان

در گلدوزی سیستان نقوش با مداد توسط جوانترها کشیده می‌شدند. نقوش با الهام از طبیعت، نقوش گلدوزی قدیمی‌تر کشیده- می‌شدند. پارچه به طور کامل طراحی شده و به کسی که در دوخت مهارت داشته داده شده تا کار دوخت را آغاز کند. از یک سمت پارچه شروع به دوخت کرده تا کار تمام شود. مثلاً دوخت بوته‌ی گل با دوخت نقش گل آغاز می‌شود. بعد از دوخت گل، برگ و در انتهای ساقه دوخته شده است.

-۴- تفاوت میان گلدوزی سیستان و سوزن‌دوزی بلوچ

برای درک بهتر گلدوزی به توضیح مختصراً، درباره‌ی تفاوت گلدوزی و سوزن‌دوزی اشاره شده است. ابزار هر دو دوخت تزیینی بومی مشترک هستند. کاربرد و نقوش این دو رو دوزی آن‌ها را از هم جدا می‌نماید. سوزن‌دوزی نیز مانند گلدوزی یکی از زیرمجموعه‌های رو دوزی است. وجه تمایز این دو نوع رو دوزی در نقوش آن‌ها است. در سوزن‌دوزی نقوش متعدد بکار می‌رود. نقوش هندسی و غیر هندسی به صورت نوار دوخته‌می‌شوند. در سوزن‌دوزی نقوش به دو صورت توخالی و توپر دوخته‌می‌شوند. نقوش گلدوزی به صورت توپر و گاهی دور دوزی دوخته‌می‌شوند. گلدوزی نقوش محدود به انواع گل و حیوانات وغیره است. نقوش مورد استفاده در گلدوزی سیستان از طبیعاً الهام گرفته شده‌اند؛ نسبت به سوزن‌دوزی از حالت واقعی تری برخوردارند. گلدوزی به صورن نقش اصلی در مرکز و به ندرت در حاشیه دوخته‌می‌شود. سوزن‌دوزی مخصوص لباس، مخصوصاً لباس زنان است. گلدوزی بر روی لوازم خانه که نقش روکش دارند مورد استفاده قرار می‌گیرد. در رورختی، لب‌طاقی وغیره از تزیین گلدوزی استفاده می‌شود.

این تزیین از زوایای مختلف مورد بررسی قرار گرفته است گل‌ها از بالا و کنار برای این تزیین استفاده شده‌اند. نخ مورد استفاده در گلدوزی سیستان از دو نوع نخ ابریشمی و پشمی است. نخ ابریشمی قدیمی‌تر است. این نخ از لطافت و ظرافت بالایی برخوردار است. نخ پشمی نقش را برجسته به نمایش می‌گذارد. نخ مورد استفاده در سوزن‌دوزی پشمی است.

-۵- تیموردوزی^{viii} ارسنجان و گلدوزی سیستان

در ارسنجان یکی از شهرهای استان فارس نوعی رو دوزی به نام تیموردوزی شهر ارسنجان استان فارس ترکیبی از سوزن‌دوزی بلوچ و گلدوزی سیستان را می‌توان مشاهده کرد. تیموردوزی نقوش هندسی و حاشیه‌دوزی‌های سوزن‌دوزی را داراست. انتخاب رنگ‌ها نیز مانند سوزن‌دوزی بلوچ است. در مرکز طرح نیز یک گل دوخته شده است. این نقش تمام ویژگی‌های گلدوزی سیستان را دارد. نقوش توپر هستند. عناصر نیز عیناً در گلدوزی سیستان بکار رفته است. تفاوت‌هایی در جزئیات؛ مثلاً در خط میان برگ‌ها دیده می‌شود.

(تصویر ۸): گلدوزی سیستان

(تصویر ۷): تیموردوزی ارسنجان

نقش پرنده

نقش پرنده یکی از نقوش پرکاربرد در هنرهای سنتی ایران است. بر ظروف و پارچه‌های ساسانی نقش پرنده مانند طاووس و سیمرغ دیده‌می‌شود. این نقش در سایر دوره‌ها و در سایر هنرها دیده شده است. در معماری نیز از نقش: پرنده به وفور استفاده شده در دوره‌ی صفوی استفاده از این نقش به وفور مشاهده می‌شود. نقش پرنده بر کاشی‌های دوره‌ی ایلخانی مشاهده شده است. در این‌هی‌ی دوره‌ی صفوی مانند نمای بیرونی کاخ هشت‌بهشت، قصر صفویه در شهر نایین نیز این نقش را دارد. بر سردر ورودی بعضی از ایوان‌های مجموعه‌ی گنج‌علی‌خان کرمان و سردر ورودی مدرسه علمیه نادر دیلوان بیگی در بخار نیز نقش پرنده بکار رفته است (خرابی، ۱۳۸۹: ۲۶). در بقعه‌ی هارون ولایت در شهر اصفهان نقش پرنده مشاهده می‌گردد. بر سفال‌های نیشابور از پرنده‌های متنوعی استفاده شده است. کبوتر، خروس، مرغ‌ماهی خوار و غیره پرنده‌های به کاربرده شده در دوره‌ی سامانی هستند. (چنگیز، ۱۳۹۰: ۳۸). بر سکه‌ها نیز نقش پرنده مشاهده است نمونه‌ی آن سکه‌ی دوره‌ی قاجار با نقش پرنده وجود دارد (صادقی‌نیا، ۱۳۹۴: ۵۹).

۱- نقش طاووس

طاووس مرغی از تیره‌ی ماکیان که به‌واسطه‌ی زیباییش معروف است. نوع نر طاووس پرهای رنگین دارد. و نوع ماده‌ی آن پرهای ساده دارد. طاووس در جنوب آسیا و هندوستان زندگی می‌کند. در قروت وسطی ثروتمندان اروپا گوشت طاووس را در مهمانی‌های مجلل خود استفاده می‌کردند (عمید، ۱۳۵۷: ۷۱۳). ارسطو طاووس را و خروس را پرنده‌ی پارسی نام گذارده است (شیخی نارانی، ۱۳۸۹: ۳۰). در ادبیات ایران برای طاووس رنگ‌های بسیار دانسته‌اند، پرهای رنگین و بیشگی بارز طاووس بوده است. مولوی بهار را همچون طاووسی هزاران رنگ توصیف کرده است. طاووس در هنرهای ایران مورد توجه بوده است؛ این استفاده در هنرهای با جنس‌های مختلف صورت گرفته، در کاشیکاری، در پارچه بافی، بر ظروف، مهر و غیره کاربرد داشته است. قبل از ورود اسلام طاووس بر روی ظروف فلزی ساسانی در کنار درخت مقدس مشاهده می‌گردد. این نقش بر دیوارهای کاخ تیسفون نیز دیده شده است. این نقش در دوره‌ی اسلامی نیز مورد استفاده قرار گرفته است، نمونه‌ی بارز این کاربرد نقش طاووس بر کاشی‌های مسجد امام (ره) اصفهان است. در کلیسای وانگ اصفهان نیز نقش طاووس بر کاشی نقش شده است.

(تصویر ۹): الف و ب نقش طاووس بر گلدوزی سیستان

در تصویر بالا دو پرنده با مشخصه‌های طاووس مشاهده می‌گردد. دم بلند رنگین و تاج از ویژگی‌های شناختی طاووس است. دم بلند طاووس که رنگ‌های بسیار دارد در تصویر به صورت عمودی دوخته شده است. پاهای ساده نیز این احتمال را بالا می‌برد که این پرنده طاووس است. دو پرنده به صورت نیم‌رخ برای گلدوزی ترسیم شده‌اند. دو پرنده بر روی زمین قرار دارند. نقش توبیر هستند. دو پرنده مذکور هستند. پرنده به حالت ایستاده ترسیم شده است.

۲- نقش چکاوک(کملک)

پرنده‌ای خوش‌آواز و کمی بزرگ‌تر از گنجشک که تاج بر سر دارد. چکاوک همان همان چکاوک در فرهنگ ایران است(انوری، ۱۳۹۰: ۲۳۶۶)

(تصویر ۱۰): الف و ب نقش چکاوک (کملک^x) بر گلدوزی سیستان

تصاویر سمت بالا یک پرنده‌ی بومی سیستان است. بدن گرد و پر این احتمال را بالا می‌برد که پرنده چکاوک باشد. در گویش سیستانی به چکاوک، کملک(کاف اول ساکن است) گفته‌می‌شود. نقش بهصورت نیم‌رخ ترسیم‌شده است. در تصویر سمت چپ پرنده دارای پاهای متصل به گل است. در تصویر سمت راست پاهای پرنده کشیده نشده است. در هر دو تصویر بال‌های پرنده ترسیم نشده‌اند این پرنده بیشتر بر روی زمین و در حال راه رفتن دیده‌می‌شود.

۳- نقش هُدَهُد، شانه‌به سر، پوپک

هدهد پرنده‌ای به اندازه‌ی کبوتر با منقاری باریک و خمیده و سری کوچک و بدنی به رنگ قهوه‌ای که تاجی از پر بر سر دارد و هنگام احساس خطر آن را بالا و پایین می‌برد(انوری، ۱۳۹۰: ۸۲۱۹). هدهد در قرآن پرنده‌ی سلیمان نام دارد. در قسمت مربوط به حضرت سلیمان(ع) این پرنده خبر از حضور قومی در ملک سبای می‌آورد. در ادبیات ایران نیز این پرنده با معانی مختلف یاد شده یکی از کاربردها خبر رسانی این پرنده است. مولوی در این بار چنین گفته:

نه چون لکلک که وطن بالا کنی

هم نه ای هدهد که پیکی‌ها کنی

(تصویر ۱۱): الف و ب و ج نقش شانه به سر در گلدوزی سیستان

(تصویر ۱۱): د و ه

هدده یا شانه به سر پرنده‌ای است که به تعداد قابل توجهی در گلدوزی سیستان مشاهده می‌گردد. تاج این پرنده ویژگی شناختی این پرنده است. تاج این پرنده دارای تفاوت‌هایی است در رنگ و دندانه‌ها یا دالبرهای بالای تاج این تفاوت دیده می‌شود. در تمامی تصاویر هدده به صورت نیمرخ در نظر گرفته شده است. پرنده به صورت توپر دوخته شده است. در تمامی تصاویر پرنده بر روی شاخه قرار دارد و پاهای پرنده کشیده شده‌اند. نوع منقار پرنده نیز در عین شباهت دارای تفاوت‌هایی است.

- ۴ - نقش مرغابی

به هریک از پرندگان آبزی با گردن دراز و پاهای پرهدار گفته می‌شود (انوری، ۱۳۹۰: ۶۸۹۲). مرغابی از خانواده‌ی اردک‌ها بوده و بیشتر وقت خود را در آب می‌گذراند. منقار نسبتاً پهن این پرنده امکان خوردن گیاهان درون آب را برایش میسر می‌کند. مرغابی از گروه پرنده‌های مهاجر سیستان است که در فصل بهار به دریاچه‌ی هامون مهاجرت می‌کرده است.

(تصویر ۱۲): نقش مرغابی، گلدوزی سیستان

تصویر فوق راست پرنده‌ی مهاجر سیستان با نام محلی سوزگردن دیده می‌شود. پرنده دارای بدن پُر، گردن سبز و منقار اردکی، که ویژگی شناختی این پرنده است. حالت منقار پرنده نشانه‌ی گروه مرغابی‌ها و خانواده‌ی اردک‌ها است. پرنده به صورت نیمرخ برای گلدوزی سیستان نقش شده است. مرغابی به صورت توپر دوخته شده است. پاهای پرنده ترسیم نشده‌اند؛ پرنده بر روی گل نشسته است. برای پرنده بال ترسیم شده است.

۵- نقش طوطی

طوطی در ادبیات ایران کاربرد دارد. طوطی در گلدوزی سیستان دارای ویژگی شناختی خاص خود یعنی منقار خمیده است. نحوه‌ی ایستادن و حالت سر پرنده این احتمال را بالا می‌برد که این پرنده طوطی باشد.

(تصویر ۱۳): نقش طوطی بر گلدوزی سیستان، این نقش به صورت قرینه طرح شده‌اند

تصویر بالا نقش طوطی است. رنگ بدن و نوع منقار بیشترین شباهت را به این پرنده دارد. طوطی مورد بحث بر روی شاخه نشسته است بدن طوطی در حالت نیمرخ برای گلدوزی ترسیم شده است. طوطی بر روی پاهایش ایستاده است. برای این پرنده بال ترسیم شده است. رنگ بال متفاوت از رنگ بدن است. با نوع دوخت یکدست بود حالت پرهای پرنده را به نمایش گذاشته است.

۶- نقش گنجشک

گنجشک پرنده‌ی بومی سیستان است در گویش سیستانی به گنجشک چُعُک گفته می‌شود. منقار تیز نحوه‌ی ایستادن و حالت بدن این پرنده احتمال گنجشک بودنش را بالا می‌برد. گنجشک پرنده‌ای حلال گوشت و وحشی است.

(تصویر ۱۴): نقش گنجشک در گلدوزی سیستان

تصویر بالا سمت راست یک پرنده‌ی بومی سیستان را به نمایش می‌گذارد. این پرنده کوچک بوده و نوک تیز دار. بدن پُر پرنده این احتمال را بالا می‌برد که این پرنده گنجشک باشد. در گویش سیستانی به گنجشک، چُعُک گفته می‌شود پرنده از زاویه‌ی نیم رخ ترسیم شده و سر او رو به بالا است. برای پرنده پا در نظر گرفته نشده، پرنده بال نیز ندارد. در نتیجه پرنده در حالت نشسته استراحت بر روی بوته است.

۷- نقش خروس

این نقش بر روی سفال نیشابور و مفرغ‌های لرستان دیده شده است. خروس ویژگی شناختی خاص خود یعنی کاکل یا تاج بزرگ و دم منحنی دارد. این عوامل احتمال خروس بودن پرنده را بالا می‌برد.

(تصویر ۱۵): نقش خروس در گلدوزی سیستان

تصویر ۱۵ نقش پرنده‌ای را به نمایش می‌گذارد؛ که ویژگی شناختی خروس را دارد. خروس یک پرنده‌ی با اهمیت در زندگی روستاییان است. هنگامی که خروس شروع به آواز خواندن می‌کند نوید شروع روزی تازه را می‌دهد. سر خروس به سمت پایین؛ گویی در حال برچیدن دانه است. نوع تاج و حالت دم گواه خروس بودن پرنده است. دم خروس پرهای منحنی رنگی دارد که در طراحی‌ها وجه تمایز آن از سایر پرنده‌گان است. پرنده به صورت نیمرخ ترسیم شده است. بدنه پرنده توپر دوخته شده است. پاهای خروس کاملاً واقعی ترسیم شده‌اند.

۸- نقش کبوتر

نقش کبوتر بر سفال نیشابور دیده شده است. در سفال نیشابور کبوتر گای با سر کوچک، گاهی با تاج و گاهی بسیار ساده طرح کرده‌اند (چنگیز، ۱۳۹۰: ۳۸). در آینین میترا کبوتر پرنده‌ای با ارزش به حساب می‌آید.

(تصویر ۱۶): نقش کبوتر در گلدوزی سیستان

این پرنده یکی از طبیعی‌ترین ترسیم‌های پرنده‌گان در گلدوزی سیستان است. کبوتر پرنده‌ی که در اکثر منازل یافت می‌شود. این پرنده به صورت نیمرخ نقش شده است. بدنه پرنده توپر دوخته شده است. پرنده بر روی شاخه‌ی درخت نشسته است و پاهای پرنده کشیده نشده است.

جدول(۱): نتیجه‌گیری

مشخصات	طاووس	چکاوک	نیمرخ	هدده	مرغابی	طوطی	گنجشک	خرروس	کبوتر
زاویه‌ی ترسیم	نیمرخ	نیمرخ	نیمرخ	نیمرخ	نیمرخ	نیمرخ	نیمرخ	نیمرخ	نیمرخ
نوع دوخت	تپیر	تپیر	تپیر	تپیر	تپیر	تپیر	تپیر	تپیر	تپیر
دوردوزی نقش	دارد	ندارد	ندارد	ندارد	ندارد	ندارد	ندارد	ندارد	دارد
حالت پرنده	نشسته	ایستاده	نشسته	ایستاده	ایستاده	ایستاده	ایستاده	ایستاده	ایستاده
نوع نخ	ابریشم	ابریشم	ابریشم	ابریشم	ابریشم	ابریشم	ابریشم	ابریشم	ابریشم
محل قرارگیری	بر روی شاخه	بر روی زمین	بر روی برگ	بر روی درخت	بر روی شی	بر روی گل	بر روی گل	بر روی زمین	بر روی شاخه
ترسیم بال	دارد	ندارد	ندارد	دارد	ندارد	ندارد	ندارد	ندارد	دارد
نوع طرح	نرده ک به رئال	انتزاعی	انتزاعی	انتزاعی	انتزاعی	انتزاعی	انتزاعی	انتزاعی	انتزاعی
رنگ پرنده	غیرواقعی	غیرواقعی	غیرواقعی	غیرواقعی	غیرواقعی	غیرواقعی	غیرواقعی	غیرواقعی	غیرواقعی

ماخذ: نگارنده

نتیجه‌گیری

گلدوزی سیستان یکی از هنرهای بومی منطقه است که فراموش شده است. نگارنده با نگاشتن این مقاله سعی بر محافظت از این هنر ناب دارد. طبق جدول فوق نقش پرنده در گلدوزی سیستان دارای ویژگی‌هایی مختص خود است. نقش تمامً تپیر و به-صورت نیمرخ ترسیم شده‌اند. تمامی نقوش حالت انتزاعی دارند؛ و با توجه به ویژگی‌های شناختی هر پرنده، مانند حالت کاکل یا تاج شانه‌به‌سر، دم و کاکل طاووس، حالت دایره‌ای و تپیر بدن چکاوک پرنده قابل تشخیص است. رنگ مورد استفاده برای هر پرنده کاملاً غیرواقعی است. با رنگ‌ها سعی شده حالت رنگین پر نشان داده شود. هر پرنده همانظور که مشاهده شده ترسیم شده مانند خروس در حال دانه بر چیدن، کبوتر و گنجشک بر روی شاخ و در حالت نشسته طرح شده‌اند. هر پرنده در محلی که مشاهده شده کشیده شده است. مانند: طاووس بر روی زمین، چکاوک بر روی درخت یا گل، هدهد برشاخه‌ی درخت یا گل، مرغابی بر روی شی، طوطی بر روی شاخه‌ی درخت، گنجشک بر روی برگ درخت و غیره. در میان این پرندگان تنها برای طوطی و گنجشک بال ترسیم شده است. نخ ابریشمی نخ مورد استفاده در گلدوزی سیستان است؛ دلیل استفاده از نخ ابریشمی ظرافت بسیار این نخ است. از نخ پشمی نیز در این دوخت استفاده می‌شود. در انتهای تعریفی جامع از نقش پرنده در گلدوزی سیستان بدست آمده که به این شرح است: نقش پرنده، طرحی انتزاعی با رنگ‌های غیرواقعی دارد. در این طراحی سعی شده ویژگی‌های شناختی هرپرنده حفظ شود و با توجه به محل مشاهده و زندگی به نمایش درآید.

منابع و مراجع

- انوری، حسن. (۱۳۹۰). فرهنگ بزرگ سخن. (چاپ هفتم) انتشارات سخن، تهران:
- خزائی، محمد. (۱۳۸۹). تأویل نمادین نقوش طاووس و سیمرغ در بناهای اصفهان عصر صفوی. نشریه هنرهای تجسمی، شماره ۲۶. ص ۲۷-۲۴.
- چنگیز، سحر، رضالو، رضا. (۱۳۹۰). ارزیابی نمادین نقوش جانوری سفال نیشابود (قرون سوم و چهارم هجری قمری. نشریه هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی. شماره ۴۷. ص ۴۴-۳۳.
- شیخی نارانی، هانیه. (۱۳۸۹). نشانه‌شناسی پرندگان طاووس. دو فصلنامه علمی-پژوهشی هنرهای تجسمی نقش-مايه. شماره پنجم. ص ۴۲-۲۷.
- صادقی‌نیا، سارا. پژوهش، سارا. (۱۳۹۴). بررسی تأویلی و نمادشناسانه نقش طاووس در هنرهای ایران. نشریه تجسمی نمایشی. شماره دوم. ص ۶۲-۵۳.
- عمید، حسن. (۱۳۵۷). فرهنگ فارسی عمید. (چاپ دوازدهم) موسسه انتشارات امیرکبیر، تهران:

منابع تصاویر

- تمامی تصاویر گلدوزی سیستان توسط نگارنده تهیه شده است.
- تصویر تیموردوزی توسط سید علیرضا نعمتی تهیه شده است.

ⁱ - رورختی: به پارچه‌ای که بر روی چوب لباسی گذاشته می‌شود گفته می‌شود.

ⁱⁱ - روستای کیخا بخش شب آب زابل

ⁱⁱⁱ - جوال: کیسه‌ی گلیمی برای حمل گدم و آرد

^{iv} - توردوزی: توردوزی سیستان از هم خانواده‌های سکمه دوزی قرار دارد.

^v - خومک‌دوزی: خومک اصطلاح سیستانی برای لغت خام به معنای رنگ نشده است.

^{vi} - سرمه‌دوزی: سرمه‌دوزی سیستان متمایز از سرمه دوزی سایر نقاط ایران است.

^{vii} - دار: وسیله‌ی دایره‌ای که پارچه را درون آن می‌گذارند تا بهتر دوخته شود.

^{viii} - تیموردوزی: تصاویر این هنر توسط سید علیرضا نعمتی تهیه شده است.